

ՀԱՆԴԵՍ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՒՂԵԻՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՊՈՄՊԷՅ ՀՆԳԿԱՑ

(Տէս Էջ 58)

ԻՔՆՆԵՐԻԻ ԱՅՐԻՔ

Յունուարի վերջին օրը — Էրկարուդոյն կայարանը: — Չուն: — Բնութեան տեսարանը: — Փոքր կայարանէն դուրս: — Դազար յնկեղեցիներ: — Բաշակքիկի մը մէջ: — Յովագն ու վագրը: — Բարեպատեն փրկոյթիս մը: — Այրից այցելոյրներ:

Յունուարի վերջին օրը հանգստեան նուիրեալ է յանգղիացի դպրոցական եկեղեցականաց. ոչք իրենց կրօնական դաստիարակութեան յանձնեալ տղայք համախումբ ժողոված, հետի 'ի քաղաքէն կ'առաջնորդեն, ողջոյն օրը գալտորէից մէջ զուարճացնելու:

Նոյն աւուր զբոսանաց մասնակցելու իրաւունք ունին նաև մանկանց ծնողք, ազգականք և բարեկամք. որ է թէ հատուցանեն փոքր դրամ մի, որ նոյն աւուր ծախուց պիտի ծառայէ:

Հետի 'ի Պոմպէյէ իբր երեսուն մղոն, 'ի Սալեւտ անտառախիտ ու մացառու կղզիներ, կան Քէնեբրի գարաւոր ու հոչակաւոր այրք. դէպ 'ի այն տեղին, գոնեա դիտմամբ, ուղեորէր պիտի տղայոց խումբը. որոյ մասնակցելու հրաւէրքը ինձ ևս դիպաւ: Այն այրք, իրենց հեռաւոր, մեծաւոր ու վայրենի դրիք, գրեթէ անմատչելի են առանձնականաց. որով և այսպիսի ստիժք սիրով կ'ընդգրկին. և ինձ յոյժ 'ի դէպ կուգար հրաւէրք:

Առաւօտեան եօթն ու կիսուն շողեկաւոր կայարանը ժողոված տղայոց զուարթ հոտայք 'ի հեռուստ իսկ օդը կը թնդացընէին: Հարիւրաւոր տղայք և աղջկուցք խումբ խումբ, զոյգ զոյգ կեցած, զուարթ և անհամբեր կառատորմին կը մնային: Չէր դպրոցի ձանձրութիւնը, չէր պատուհասից երկիւղը որ իրենց փոքր սիրտը կը յուզէր,

այլ ողջոյն աւուր մը գալտաց ու բլրոց զբոսանաց արձակուրդը:

Ուսուցիչ եկեղեցականք, տղայոց ծնողք և ազգականք, երիտասարդաց և օրիորդաց խումբք զուարթագէմ՝ գրեթէ տըղայոց անհամբերութեանը կը մասնակցին: Յանկարծ գրեթէ չորս հարիւր տղայոց կուրծքէն փրթած ահաւոր հոտայի մը շառաջը՝ վրայ հասնող կառատորմին ազմկին հետ կը խառնուի:

Կառաց զրանց բացուելուն ժամանակ չի թողուիր. տղայք դիտար կոխկռտելով՝ դուներէն պատուհաններէն մազլցելով կառաց մէջ վրայէ վրայ կը դիզուին. երկայն ծամանակ կարևոր է որ ուսուցիչ հսկողք իրենց ձայնը լսեցնեն, խառնակութիւնը բարեկարգեն, և պարէնաբարձ ծառայից և ընկեր երածշտաց տեղի գտնեն: Ետին հոռայ մըն ալ՝ և կառատորմը կը շարժի, կը սլանայ, հտեղ թողով հանդիսատես Հընդկաց ու Պարսից հետաքրքիր բազմութիւնը:

Քաղքէն անդին գալտավայրաց միջէն կը սրանանք. մերթ մշակեալ արտորէից քովէն կը քերներք, մերթ քորոյի անտառաց զուգահեռաբար կ'ընթանամք: Արդիս զիւղակի մը սպիտակ որմերն են որ առջևնիս կ'ելլեն, անդին լայնատերև պանանի խմբից մէջէն Հնդկի մը հիւղը կը նշմարենք: Քիչ մը անդին՝ ընդարձակ գալտին երեսը ցիրուցան կը տեսնենք բնակութիւնք, խրճիթք, նորաշէն տունք: Իմ՝ ուշադրութիւնս խըրճիթաց երևոյթը կը գրաւէ, ուր անհոգ և սակաւապէտ մարդկութիւն մը անյարգար կեանք մը կը վարէ: Այն խրճիթաց քով գուցէ մեր գոմք՝ պալատք են. պանանի կամ այլ արմաւենեաց տերևովք ծածք են, որ քանի որ ցցից վրայ կը հանգչին, գոզցես բաց մեծնուտեք:

Քանի որ դէպ 'ի ներսերը կը յառաջենք՝ տեղ տեղ վայրենի բնութիւնը իւր փայլը 'ի

Հիռուստ մեր աչաց առջին կը պարզէ. և ես կը զմայլիմ զիտևելով այն այրեցած գօտոյ բարգաւաճ բուսաբերութեան վեհ մութիւնը: Սակայն մօտանց մտադկային ճգանց Հետքը Հաղիւ երբեք կը նշմարուին: Կարծես երկիրը, դաշտավայրք՝ անտեբունչ լքեալ թողուած են: Պատճառն որ կը Հարցնեմ, այն ընդհանուր ամայութեան:

— Սյս երկիրներս, պատասխանէ մեր ճառորս, անմիջապէս անձրեաց եղանակէն հոքը տեսնելու է: Բոլոր այդ խոպանուցեալ, Հրակէզ դաշտավայրք՝ վարուցանով մշակեալ, ծաղկեալ բուրաստանի կը նմանին: Հոս երկիրը վեց ամիս արօրին տակ կ'երկնէ, կը բողբոջէ, կը բարգաւաճէ և կը Հասունացնէ: վեց ամիս մը նմանապէս կիրճող, սպառու պրեւս ալ բունութիւնէ կը Հիւծի, կը ցամբի ու կը չորանայ, այդ տեսած անկենդան ամայութիւնը պատճառելով: —

Մեր ճանապարհորդութիւնը երկու ժամ կը ձգի. փոքր և անմխիթար կայարանի մը առաջին մեր կառատորմը կը դադարի, կառաց թմրեցուցիչ շառաչին՝ այն անդազելի տղայոց յանդուզն յարձակման աղմուկն կը յաջորդէ: Արով ճամբով կառքերը մը տան՝ նովին ճամբով դուրս կը նետուին. ուր գուռ կամ անցք չեն գտնել՝ ցանգաւ պատը կը մազցնեն և խուռն յարձակմամբ արձակը կը զահավիժին, այլ և այլ ուղղութեամբ դաշտավայրին մէջէն գիմելով. մըրցանք մըն է թէ ո՛վ կանխաւ որոշեալ տեղին պիտի Հասնի:

Կոյն դաշտաց ճանապարհը մեծքս իոկ կ'առնումք. այլ այն գետինը որ կրիկըտեմք՝ Հրկիզեալ, ցամաքեալ, չորացեալ է. ոչ այսչափ միայն, այլ և Հրային ջերմութեան սաստկութենէն պատաստուեալ, Հերձոտեալ է. ճեղք լայն ու խոր: Սակայն Հնձեալ գոյննոյ ցամաքեալ արմատները կը վկայեն թէ այն դաշտավայրք լուսագոյն եղանակի մը մշակեալ ըլլալու են, թէպէտ և Համարիցին յամաց Հետէ մոռացեալ յանձրեաց: Բայց և այնպէս այն լքուցիչ ցամաքութեան մէջէն զեղիցիկ է տեսնել մեծամեծ ծառոց կանաչազգեստ ճիւղերն, որ այն գաշտորէից վրայ ցիրուցան անուշ ու զովարար Հովանեաւ մը այն ընդհանուր ամայութիւնը կը մխիթարեն: Մաշունանք մանկօ ծաղկալից Հակայ ծառերն, որ ընդ Հուպ իրենց քաղցրահամ պտուղը կ'աւետեն:

Իբր վերջապահ կը նշմարեմ ՚ի Հիռուստ այն բազմաթիւ տղայոց և օրիորդաց խում-

բերը, որ ցիրուցան գաշտին վրայ՝ ամենացն ուղղութեամբ դէպ ՚ի կէտ նպատակի կը շտապին: Հանդերձից ու Հովանոցաց գոյն կզոյն ու շարժուն երևոյթ՝ այն անբնակ ընդարձակ վայելչապէս կ'ողևորեն: Արդէն Հանդիպակաց ըրբակ մի կ'երևի, աւնոր բոլորի լէնքին սիւնազարդ գմբեթին ներքև նահատակաց յառաջադէմ գունդ մը կը խռնի. այն գնդէն բազմաթիւ բազուկներ կ'երկըննան սպիտակ թալիխակաց դրօշակներ պարզելով: Ամենը դէպ ՚ի Հոն իրենց քայլը կ'առնուն. փութապէս են իսկ այն գմբեթին Հովանիին ներքևը կը պատրաստուին: Թութի թէ այս տեղիս ամօք յառաջ Ստառածածանոյ նուիրական մատուռ մըն էր: Սյս բլրակէս անդին ընդարձակ դաշտավայրի մը վրայ կիսակործան եկեղեցւոյ մը քարաշէն որմուք կաւ. Հոն է որոշեալ մեր ընկերութեան գաղարը: Արդէն տղայոց խումբք այն տեղոյն Հովանիին ներքև կը Հանգչին. այլք սպասաւորաց չորս դին կ'աղմկեն, մինչդեռ անոնք նախաճաշը պատրաստելու զբաղեալ կան: Սնկէց անդին տեսարանը կանաչազարդ ծառոց խմբից մէջէն կը սահի, կը Հեռանայ և մինչև ՚ի ծովը ձգի: Զհաս բնակութիւնը, եթէ ոչ Հոս Հոն մէկ քանի խըրճիթք ողորմ երևութիւ:

Իկեղեցին թէպէտ անդուռն և կիսակործան, բայց և այնպէս խորանցն վրայ ծածք մը յարմարեցուցած է. և ո՛ գիտէ, զուցէ դեռ ևս ըստ դիպաց՝ Խորհուրդը մատուցանելու կը ծառայեցնեն. գոնեա ինձ այնպէս նամարել կու տայ: Կ'երևի թէ յառաջ տեղիս վանականաց ասանձարան մըն էր. վասն զի դեռ ևս եկեղեցւոյն կից դրանց ու կամարակալից մեծագործ քարաշէն մնացորդք կան, որ մեծ շինից գոյութիւնը կը մատեն, բայց թէ ինչ պատճառաւ արդի կործանման վիճակի մէջ կը գտնուի՝ ոչ որ կարող եղև ինձ ստոյգք զուրցել: Հաւանական թութի թէ արտաքոյ կարգի բունութեան մը Հետևանք է:

Սյլ ինձ յաւեւ քաղցրանայր այն զբօսալից տեսարանը դիտել, որ եկեղեցւոյն դրանը առջև կեցած աչաց առջին կը պարզէր: Զիք արդարև մասնաւոր գարդ. եթէ ոչ մարդկային ձեռաց տնկադրութեանց ձեւաւոր խմբերն. ոչք ապա բնութեան ազատ խնամոց թողուած՝ չքեղ աճմամբ կը բարգաւաճին: Պարտուր տունիք, որոց Հովանեոյն ներքև ո՛ գիտէ որչափ ճշնազգեսաց վիանձանց բազմութիւնը Հանգչած են:

Պարկեշտախաճաչին տղայոց աղմկալից խաղք կը յարդրեն. և մինչդեռ երիցազոյնք փոքր խմբիկներու բաժնուած՝ ծառոց

Հովանին կը բնտռեն, ես բրինձ Ժայրը կ'առանձնանամ տեսարանը նկարելու: Ընդարձակ գաշտավայրը ծառոց ու եկեղեցւոյն որմոց ետևէն կ'երկըննայ, կը Հնառանայ, կը սահի, ու բացակայ կապտագոյն նրի երկզի մը մէջ կ'ընկզմի: Այն վրայի ճրթի մատուշակագոյն երանգով լիբանց գօտի մը կը ցցուի: Չորս բոլորս զովարար Հողմիկ մը՝ ծառոց տերևները մեղմիկ մը լոյսելով՝ արևուն կիզիչ օսաստկութիւնը կ'ամոքէ:

Սնհամբեր կը սպասեմ այն ժամուն՝ որ գէպ 'ի Քէնեբրիի սպերը պիտի ուղեորինք, զորուն է ես անգամ մտ ձեզ մերձակայ կը Համարիմ: Այլ ինձ 'ի զարմանա լուր կու գայ՝ թէ այն հռչակատար սպր զևու ես եօթը մղոն բացակայ կը գտնուին: Դանապարհի գժուարութիւնք իսկ՝ միայն զոճկավար սոյլից դերամատոցը են, և կամ Հնտի գնացողաց: Սայլք իսկ մինչև որոշեալ տեղի մի կարող են յառաջել: անկէց անգին բլուրները կը սկսին, որոց վրայ անող տեղ մազլցի իսկ էլլելու է: Այս անտիղթ լուրը շատերը յետս կ'ընկրկէտիկնայք մանաւանդ լաւ ես կը Համարին ծառոց Հովանիին ներքև Հանգչիլ և երաժշտական ներդաշնակութեամբ զբոսնուլ, քան թէ այնքան ճանապարհի նեղութիւնաց զիմագուր երթալ: Արդէն իսկ սղայոց և օրիորդաց բազմութիւնը, որոց անօգուտ էր այն սոյլից Հեռաբարբութիւնը, նոյն տեղին մնալու էին:

Սակաւ զնացողաց խմրիկը Հինգ զիզական սոյլից վրայ կը բամբուին: Բայց ինձ, որ քան զաղմկին տաղտուկը յաւէտ աստորմեկի էր առանձնութիւնը, յոյժ 'ի զէպ կու գար քաղաքիցի մը ներկայութիւնը: զոր անմիջապէս վարձելով կ'ընկողմանիմ, և չորս կիսամիկը Հնգկաց թիկունքն կ'ամբառնամ: Յառաջադէմ քան զայսոյ ճամբայ կ'իյնամ, կրկիզեալ, անջրիկ, պատաստտեալ դաշտերը կը կտրենք, մինչև Հուսկ ուրբմն սոյլից ճամբան կը մտնենք: Միայնուրբն, ամայութիւն, լուտիւն: Հազրե երբքը Հնգիկ մը կը Հանդիպուք պամպուրից խրճի մը գլուխը բնաճարտեալ յանտառէն իւր Հիւզիկը դառնալով:

ԱնՀուն երկիրներ կը նշմարիմ չորս զիս՝ որ անխնամ, անմխի, հրեմի վրայ թողած կ'երևին: Արածես չկայ ձևք՝ որ այն մացաններուն չափ զնէ, այն դաշտերը մշակէ: Թառք վայրենի կը մեծնան, և անտառախտ պամպուներու արմատները գետնը կը ծածկեն: Փանի որ գէպ 'ի բլուրները կը յառաջնք բնութիւնը աւելի վայրենի երե-

ւոյթ մը կը ստանայ: Միտքս կը զարթնու երկրիս վերաբերեալ ընթերցմանցս ստորագրութիւններուն: քանի՞ քանի անգամը, ճացած էի այն տեղեաց ականատես ըլլալու: և այժմ սիրի այն տեղեաց վրայ կը գտնուէի: Բայց մի և նոյն ատեն անաստո՞ք մտածութիւն մը կու գար յիս: Ինչպէս անհանդուրժելի է ինձ մտածելն անգամ թէ այն տեղեաց վրայ միայնակ ու մոլորեալ գտնուիմ:

Իմ բնականի բարիաներս, մերթ ընդ մերթ մէջերինն խօսք մը նետելով, շարունակաբար և երազ քայլու կը քայլեն, ճամբան է տեղ որ գէպ 'ի դաշտ կը բացուի, է տեղ որ պամպուներուն մէջէն կը կտրէ, է ևս երբեմն որ քորոյից անտառախտից միջէն կ'անցնի: Եւ մարդիկս ճամբուն տեղեակ՝ Հնտեալ տեղ տեղ կտրելով կը Համառօտան քայն:

Տարտակեայ քաղաքիցիս մէջ ընկողմանեալ՝ մէկ կողմի փեղիկիները զոց կը բռնենմ արեգական ու փոշոյ: փոյի նուրբ ու թանձր, որու մէջ մարդիկս մինչև ցծունկ կ'ընկզմին: Իրենց միակերպ քայլը որորանի շարժմունք մը կը տպաւորէ բալաներին, որ վրաս թմրութիւն մը կը բերէ, և զոր արեգին խղիչ ջնքմութիւնը կը սաստկացնէ: այլ թմրութիւն որ ոչ է քուն և ոչ արթնութիւն: Յիրաւի էր թէ ես այն ատեն Հնգկաց պատմական ու վայրենի դաշտերուն և անտառաց մէջ գտնուէի: Մտածութիւններ ՀետզՀետէ կը սահին, և ցորչտի թմրութիւնը վրաս կը ծանրանայ՝ մուշի մը մէջ կը թաղուին:

Այլ յանկարծ ահաւոր ձայն մը կը լսուի, և բալանքին ամբար մը ցընցուելով որպէս թէ կը կործանի: սարսափած ու սրտատրոփ վեր կը նետուիմ, և առաջին մղմամբ գլուխըս գէպ 'ի գուրս կը կարկառեմ, թէ վրտանք մը կայ՝ տեսնեն և ազատութեան ճար մը գտնեն: Սակայն մի և նոյն ատեն և ատանց խորհրդածութեան ժամանակ ունենալու միւսանգամ գլուխս ներս կ'ամփոփեմ և բալանքիին միւս փեղիկին ալ կը փակեմ: Հչրիւ ժամանակն էր: վանդակակերպ փեղիկին ճեղքերէն ուշադր՝ յովագի մը ահաւոր գլուխը կը նշմարեմ որ ուրբ գունքն հրկնցուցած՝ բալանքիին բոլորը Հոտտեղով շուրջ կու գար: Կը զգար թէ այն քառակուսի արկիկ մէջ խնդրած որսը կար: և որս Համիւ, նա մանաւանդ գունցէ Համեղագոյն քան ինչ որ ցամաքեալ Հնգիկ մը կարող էր իրեն ընծայել: Անգաղար չուրջ կու գար, կը մանչր ու ճիբա՛նաղէն թաթովը փեղիկ բանալ կը փորձէր: Ստոյգ կրնայ Հաւատալ ընթերցող թէ

այն ատեն ոչ տեղին, ոչ տեսարանը և ոչ դէպքը կարող էր դիտ գուարթայնել։ Այս սեւանկար արկղը ինձ կ'երևար ինչպէս թէ զազազը ըլլար. կը համարէի թէ վերջին ժամն զարկած էր ու պաղ քրտինք մը վրայէս կը հոսէր։ Ինձ օգնութիւն ուսկից հասնելու էր. անրնակ անապատի մը մէջ էի և պամպուռներու անտառի մը եզրերը։ Այն մարդիկ որ դիտ մինչև այն տեղ ուսերնուն վրայ վերցուցած բերած էին, ինչպէս թէ մագական գաւազանէ մը հարեալ անհրեւոյթ եղած անհետացած էին. ո՛ր էին տրդեօք դնացած։ Բայց թէ և դնացած չըլլային, անզէն ինչպէս էին, ինչ օգնութիւն կարող էին մատուցանել ինձ այն ատեն և այն ահաւոր գազանին դէմ։ Այնպիսի ժամանակ բնութիւնը կը ստիպէ, որ անմոյթ ամենեւին ընկերօրջը վտանգին, իւրաքանչիւր որ իւր փրկութիւնը հոգայ։

Արեւ միջրէտին վրայէն շեշտակի կիպիչ ճառագայթներն այն անձուկ արկղը վրայ կը զարնէր. Չերմութիւնը, մամտութիւնը, ծառուր, ահը, զիս կը տազնապեցնէին. բայց և այնպէս փրկութեան յուսոյ թել մը սիրտը կը քաջակերէր. եթէ սայլոց խմբիկը վրայ հասնէր՝ փրկութիւնն ապահով էր։

Մինչդեռ ևս մահու քրտամբը կը տազնապիմ, միջ ուշադիր յովազին շարժանց, յանկարծ այլ անհորազոյն ազդակտու մը տեղին կը թնդայ, և անմիջապէս անտառին մէջէն ահաւոր մեծութեամբ գազան մը ահազին ոտամամբ բաւառքերնս վրայէն անհրեւոյթ յովազին վրայ կը գազակծի։ Վիթխարի վագր մըն էր. առանց փախըստեան ժամանակ տալու յովազին՝ բայանքինէն քանի մը քայլ անդին կ'մտնէ զայն։ Այնուհետև մահացու կրկ մէն է կը սկըսի մէկերին. հարկ էր երկու հոռիկու գազաններէն մին ինչոր անկանգնելի։

Գազանային անպատմելի կատաղութեամբ մէկզմէկ կը խաճատէին. մարմիննին պատառ պատառ կ'ըլլար. և սուկայն կոխը շուտով լմնալու չէր, որովհետև երկու հակառակորդք ալ հաւասարապէս հզօր էին։ Մերթ գետու փուռած փուռոյ մէջ կը թաւայէին, և մերթ յոտս կանգուն, իրարու ամբար պլլուած, ճիւղանք և առամամբ մէկզմէկ կը վրաաորէին։ Բերաննին արիւնաթաթաւ, մարմիննին վրայոյց, արիւնը իրենց վրայէն առատաբար հոսելով փուռոյն հետ կը մածուէր։ Մորթերնուն զոյնը այլ չէր որոյն էր, այնչափ փուռն և արիւնը վրանին մածուած էր։

Իրենց կատաղութեան ազդակներէն սիրտս, եթէ կարելի է ըսել թէ այն ատեն վրաս սիրտ կար, թունդ կ'ըլլէր. վայրկեա-

նէ վայրկեան կը մնայի որ կատաղութեամբ ասդիտ անդին թաւայելով՝ ապատանաւրանիս վրայ ինչան ջանջախեն ու զիս պատառ պատառ քննէ։ Սակայն յովազին փախչելու ճիգն չթողուց որ կոխը բայանքինիս միւրանայ. քանի մը անգամ փորձ փորձեց վագրին ճիւղաններէն փախչել երթալ, բայց ցտիտս միշտ դէմն առաւ ու չթողուց՝ մինչև որ կատառ չյաղթանակեց։

Ինձ կ'երևար թէ կոխը քսան վայրկեանէ ՚ի վեր կը շարունակէր և դեռ ևս անբռնտոյգ էր թէ որ կողմը պիտի յարթանակէ։ Բայց յանկարծ տեսնեմ յովազին վրին տակէն յորդ արիւն մը սկսաւ հոսել. կամաց կամաց սկսաւ տկարանալ. այլ թէպէտ մահու օրհասին մտա՝ դեռ ևս ինքզինքը վազրիկատաղութեանը դէմ կը ջանքարայտ պանել, Բայց հուսկ ուրիմն տկարացաւ, երկու ետևի ոտքն ամփոփեց, և վայրկեան մը ետքը տեսնեմ վագրը անոր փողը իր կատաղեալ բերնին մէջ առած կը սեղմէր։ Այլ մահու գունդ էր, բայց և այնպէս օրհասական կատաղութեամբ աչքերէն կրակ կը ցատկեցնէր. մինչև հուսկ ապա վագրին ճիւղաններէն մէջ անցոյց դիտի մը մնաց։

Յողթող վագրն առ վայր մը իւր հսկանակորդին դիակը գետինը զբաւ, և զոտոջ հայեցուածքով անոր նայելով երկու յարթանգամ թաթեբը զեւ պնտր զլուրը ըլլեց ու նստաւ, ինչպէս թէ սաստիկ խոնջութեանէն չուէր առնել ուղեք։ Մտախորհ կերպիւր զլուրը հանգչեցուց մէկ թաթին վրայ. կարծես այն անուոնջ անշարժ գիւղիկէն շարժուոնք մը կը սպասէր տեսնել որ միւսանգամ վրան յարձակի ու պատառէ։

Կատաղութեան ազդակներուն մահու լուրթիւն մը տիրեց. լուրթիւն որ վրաս մահու քրտինք բերաւ։ Կը համարէի թէ այնուհետև կարգը ինձ զար պիտի և սիրտըս ամբար մը կը բարսիւր։ Բայց բարբառազգարար անկատարիս կիցուած չէր որ ոսկորներս գազանաբեկ անապատին մէջ ցրուին։

Տեսնեմ վագրը յանկարծ այն հանգիստ վիճակէն դուրսը ցնդելով վեր վերացուց, աչքերը տնկեց և անգամբ օդը հոտոտելով՝ կարծես վտանգի մը երկիւղը լրտեսել կ'ուզէր։ Յանկարծ կանգնեցաւ, բացաւ ահազին բերանը և յովազը մէջը առնելով՝ ցնցեց ամբար մը կռնակը շալակեց, և դեռ ևս այր ու բին չըսած՝ պամպուռներու տնտառին մէջէն անհետացաւ։

Ինձ երազ մը կը թուէր. մահու օրհասը հասած, մինչդեռ թալէէ բոպէ գազանին ժանեաց կը մնայի, նա իւր որսովը առջևէս կ'անհետանար. կուրծքիս վրայէն կար-

ծնս գերեզմանի մը ակաւոր քարը վերցուցցաւ. և անմիջապէս անգրադարձայ որ քիչ մը անդին աղաղակներ կը լսուէին. սայլից խմբիկն էր որ վրայ կը հասնէր: Կէ նաց յայտը դարձաւ յիս և կուրծքը ամուր մը օգուտ քանալով՝ առատ շունչ մը ստիւ: Այնուհետեւ ամենայն վտանգէ ազատ էր. մանաւանդ որ ընկերութեանը մէջ պինեալ մարդիկ իսկ կային: Ինձ մերձ գալով՝ գողցես քայանքինէն քաշկոտելով՝ գուրս հանեցին. այնպէս ուժաթափ բրած էր գիս երկիրը որ ստից վրայ կանգնիլ կարող չէի: Սայլի մը վրայ հանգչեցուցին զիս, պատետի առատազեղ գաւաթիկ մը վրաս ուժ բերաւ ու կրած սարսափս թմրեցաւ: Բաշարքինի սպասաւորներն իսկ իրենց ապաւէն ձառերէն վար իջնելով՝ վերուցին բաշարքիը. բայց սայլից խմբէն ալ հետանալ յանձն չստին:

Այսպէս մեր փորքիկ խումբը միարան այն անբնակ ճառուտներուն մէջէն անցնելով, վերջապէս սեւադէմ ու ժայռուտ բլրոց ոտքը հասաւ: Արկէ անդին սայլը յառաջիկ կարող չէին. հարկ եղէ իջնել և հետի բլրոց կողերէն քաշելով՝ զժուարին ճամբէ մը վեր ելլել, յառաջելով՝ դէպ այրերը որ մեղի հանդիպակաց բլրի մը վրայ իբր բանտերու պատուհանք կը նկարուէին: Իբր օչխարաց երամ՝ մէկմէկու ետեւէ ետեւ շարուած՝ անձուկ պողոտայէ մը բլրոց վեր ըստին վեր ելլելով՝ շուրջ կու գտնը, մինչ հուսկ ուրեմն իբր մազլցի կ'ելլենք այն ժայռին մէջ փարուած այրից բերանը:

Քէներիի այրը թէ աւելի հին են քան գլէվանդայի այրը, թէ աւելի մեծագործ, և թէ միանգամայն անկէ աւելի աղէկ պահուած: Իւ գուցէ անոր համար աւելի աղէկ վիճակի մէջ կը գտնուին, որովհետեւ ոչ միայն հեռի են բնակութենէ, այլ և ճամբուն զժուարութիւնը՝ այցելուաց բողմութիւնը հեռի կը բռնէ: անով ազատ կ'ըլլան մարդկային բռնի սպաւորութիւններէն: Հանգերձ այտու՝ ժամանակի և օգոյ անբարեխառնութեան միասնեւուն են թակայ են:

Հոս կրնայ զուրցուիլ թէ ողջոյն բլուրը այրերու քաղաք մըն է. որովհետեւ բոլոր այն ժայռի շուրջը բազմաթիւ այրեր փորուած կան, ուր Պուտայի նախնի հետեւողք միանձնական կենանք մը անցնելու կը քաշուէին: Այս այրից ոմանք այնպէս խոր կը ձգնէր գէպ լեռան ներսը, որ կ'ընեն թէ ոչ երբեք մարդ կրցեր է անոնց ձայրը թափանցել: Աւանգութեամբ իսկ կ'ընեն. կը զուրցուի թէ զետնափոր ճամբայ մի կայ որ

լու 'ի քաղաք մը կը հանէ. զոր ստուգեւայրհամար սրտոտ Բորդուգայցիին մէկն գէպ մտաւ, և չուանի մը միջոցաւ, որու մէկ ծայրը ինքը ձեռքը բռնած էր, միւսն իր ընկերներն սայլէն գուրս կեցած, գնաց դէպ յառաջ. սակայն եօթմ ծամ քայիչէն յետոյ, չուանին և սրտին հատնելովը ետ դարձաւ առանց բան մը ստուգած ըլլալու:

Այս այրը նշանաւոր են թէ իրենց թուրքը, թէ գեղեցիկ դիրքովը, թէ զարմանալի փորուածներովը, և թէ Պուտայի կրօնից յայտնապէս վերաբերելովը: Բարձր ու սեւտեսն ժայռուտ բլրի մը երկու կողմը այլ և այլ բարձրութեամբ ցրուած են. և ինչպէս ըստինք, պուտուսան միանձնականաց իբր ճգնարան ծառայած են: Դասերն իրենց մտից կից մասնաւոր փոքր ջրամբարներ կամ ջրի ընդունարաններ ունին, որոց մէջ անձրեկ ջուրը կը մզուի. որք և մեզ յոյժ պատեճ կ'անէ ծարաւնիս յագեցնելու, աւուր ջրմուտքեան և ճամբուն երկայնութենէն պապակեալ ըլլալով:

Այս այրից միջէն մեծագոյն մը նշարեցինք որ ամենէն նշանաւորն էր, և էր արգար պուտական տաճար մը: Ասոր ճակատը, որ բուն ժայռին մէջ փորուած է, պարզ ու չիտակ է, առանց ամենեւին զարգ մը ունենալու: Մէջտեղը բարձր քառակուսի դուռ մը ունի, որու իւրաքանչիւր կողմ մը մէկմէկ պատուհան կայ. ասոնց վրան այլ չիտակ զծով հինգ քառակուսի պատուհանաց շարք մը կայ: Այս ճակտիս երկու կողմը մէկմէկ ութանկիւն ձեւով սիւն կայ, որոց միայն վրայ կան երեք առեւժք, նըստած ու կռնակնին մէկմէկու տակու. իսկ միւս սեւան վրայ զաճաճներու խորհրդաւոր խմբիկ մը կայ:

Ճակտին ներսը, երկայն ու նեղ բակին մէջ, Պուտայի երկու հսկայ արձաններ կը տեսնուի. իսկ որոնց վրայ քանդակեալ պատկերներ, յորս նշարեցինք ոմանց գիմաց արուեստական գեղեցկութիւնը:

Մուտքը ընդարձակ դուռ մըն է, որու վրայ կիսալուսին պատուհան մը կը տեսնուի: Իս զուսնէս ներս մտնելով՝ տաճարին ընդարձակ միջոցը կը գտնուիս, որ է գրեթէ քսանուհինգ մեզր երկայն, տասուրերեք լայն ու տասնըհինգ բարձր: Երկու կողմը երկու կարգ ութանկիւն ձեւով սիւններ կան, նեղ ու երկայն թեւով մը որմնրէն զատած: Այս սիւններէն տասուերկուքը միայն՝ գունէն սկսելով՝ քանդակեալ զարդիրով խարխալներ ու խոյակներ ունին: Միւսները շաւարուած կը թուին:

Տաճարին ծայրը, դրան հանդիպակաց, տեսակ մը մեծ խորան կայ, կամ լայն

իտարխով գմբեթաձև կոթող մը, Հինգ մեզր բարձր. այս է տակոյաճ որ ամեն պուտական տաճարի մէջ անհրժեշտ զըտ նուեղու է: Եւ զարձկայ այս գմբեթաձևին զազաթը խոյակի մը նման յաւելուած մը կայ, որու վրայ սովոր էին դնել յարգութեան խորհրդական նշանը, որ ընդ Հանրապետ սկիզբէն մեծ հովանոց մըն էր: Այս ամենը նմանապէս ժայռի մէջ փորուած՝ մասունք են տոճարին:

Իսկ տոճարին առաստաղը կամարաձև է. և կ'ըսեն թէ յառաջ դերաններ կային վրան հաստատուած, ուսկից սովոր էին կանթկոյններ ու ծայրիկներ կայսել Հանդիսաւոր սօրերը. սակայն հիմայ Հագիւ թէ մէկ քանի օրքը գերաններու հետքը կը նշմարուին:

Այս տաճարս վե՛մ տպաւորութիւն մը կ'ընէ այցելուին մտայ մէջ. մարդ կը գործանայ մտածելով այն մեծագործ մարդոց համբերութեան ու մեծ մտածութեան վերայ, որ այսպիսի հրաշալի շէնքեր ժայռի մի միջէն կրցեր է արտադրել՝ այնպիսի ժամանակ որ ճարտարապետութեան գործիներն դեռ ևս իրենց սկզբնական վիճակին մէջ կը գտնուէին:

Թուի թէ անձրեաց եղանակին ջուրը առնարեւ և առատաբար մզուելով ներս կը թափանցէ, և ապա լճանալով ջերմ եղանակին կը ցամփի: Արովհետև գետինը չորացուցաւ ճիւղի սև ու թանձր խաւ մը գրտանք հերձուտեալ, ուսկից անախորձ հոտ մը կը բուրէր: Արին մի միայն բնակիչ ջղջկանց անհամար լեզէոններ գտանք, որ մեր մերձաւորութենէն սարսափած սուր ու քսամնելի ձայներով այն կէս մը մութ միջոցին մէջ կը թռչտէին:

Այս տաճարէն ելլելով չուրջ հոս գանք դէպի հիւսիս, ուրիշ բազմաթիւ այրից առջեւն անցնելով. մինչև վերջապէս ժայռին վրայ փորուած երկայն բարակ սանդղի մը առջևը կու գանք: Հոս Հարիւրաւոր այրից կամ սենեկաց տեսարանը կ'եղէ անջնեխ, որ այն ժայռերուն գետնափոր քաղաքի մը երևոյթը կու տան: Ար կողմը աչքերնից զարձնենք մութ գունը կամ սիւնազարդ անցքեր կը տեսնենք, որք լերան զէպ 'ի ներսը կը մտնին:

Այն տեղեաց վրայ խոր լուսութիւն մը կը տիրէ ամենուստեք. լքեալ թողեալ քաղաք մը կը նմանի՝ առասպելական գարուց խոր-

հըրգաւոր հրաշայիթ: Երջակայ քնակիչքիոկ կը համարին թէ այն այրք՝ դիւաց ապաստանարանք են. այս կարծիքը այքնան երկիրը կ'ազգէ ժողովրդեան որ ոչ ոք կը համարձակի անոնց մերձենալու: Այսպիսի ծողովրդական երկիր զայլից կարծիք գուցէ անկէ առաջ եկած է որ այն լքեալ խորից բազմաթիւ վազերու ու զազանայ տպաստանարան եղած են. անանկ որ երբեմն ևս անզոյշ խուզարկուաց Հետարբրբութիւնը խիթայի կրնան ըլլալ:

Սանդղին ստորձաններէն վեր կ'ըլլելով ըրին ժայռուտ զազաթը կ'ենլենք. ընդարձակ ու գեղեցիկ տեսարան մը կը նկատուի առջևնիր: Սակայն ամենէն առաջ կապկաց երամ մը կը դիմաւորէ գմեք, որ չուտ մը սարսափած՝ թփէ թուփ, ծառէ ծառ ուտոտանելով կը հեռանան կը փախչին: Այն ուղղութեամբ աչքերնիս տանելով ընդարձակ քաղաքի մը հեռաւոր աշտարակները կը նշմարենք, որպէս թէ ընդարձակ ծովու մը ջրին մէջէն կանգնուէին: Այն ծովուն մէջ իսկ բազմաթիւ կղզիացեալ բըլուրք ցիր ու ցան կը դիմաւորին, մինչդեռ լերանց գոտիք աւելի անդին ցամաքին մէջ կը մտնին: Եւրոյնրնիս անասոք ու բլուրք ողջոյն տեսարանը կը զգեստաւորեն. բայց մեր ձախակողմը ըլլող մի միայն ինչ իրմբէ մը բարձր գոգ մը ձևանալով, Աիլհար մականուանուեալ լիճք կը գոյանայ, որու ջրերը, կ'ըսեն, Պոմպէյ կ'իջնեն, բազմամարդ քաղաքը արբուցանելու:

Բլրէն իջնելով սայլերը փութացինք և միագունք նոյն ճամբով մեր դարձը սկսեանք, մէկ քանի օձից տեսիլը և հեռաւոր գազանաց մոճշխինը մի միայն զէպն անք մեր ճամբուն: Մութը կոխեց, այլ գեղեցիկ լուսին մը հորիզոնէն սկսաւ բարձրանալ որ մեզ մինչև բուն քանակը առաջ նորոգեց, ուր գտանք ուրախութիւն, կաքաւ և ծիծաղուց աղաղակ:

Բայց երկաթուղոյն ժամը մերձեցիր էր, և խոնթութիւնը տիրած էր տղայու վրայ: Փութացինք կառատունք՝ ուր առոււտտեան Հանդիսից զարձեալ կառերը լըցան: Երբ Պոմպէյի լապտերները տեսանք՝ բոլոր այն տղայոց բազմութիւնը կարծես վերջի բունը կը ննջէին. մահու լուսութիւն մը տիրած էր կառերուն մէջ:

Երկրորդ օրը ինձ իբր երազ կը թուէին նախընթաց աւուր պատահալքք:

ՊՈՄՊԷՅ ԻՍՂԱԻՒՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Պոմպէյ՝ փոքր ու բազմամարդ կղզի մ'է և իւր տարածութիւնն է քսանուերկու մը- ղան քառակուսի: Միջոցին անձկութեանը պատճառաւ ժողովուրդը բռնադատուած է տանց մէջ խնամք բնակելու:

Կզզիս՝ որ նախ Բորդու գաղտոց իշխանու- թեան տակն էր, 1662ին Անզղիացոց ձեռքի անցաւ: Այն ատեն բնակչաց թիւն էր 10,000. յետոյ կամայ կամայ հանելով՝ 1716 թուականին ելաւ 16,000 հոգի. իսկ զար մը ետքը, 1816ին վարչութեան ջրած ազգահամարի մը համեմատ՝ 161,550 հոգի էլեր էր, այսպիսի համեմատութեամբ:

Անզղիացի ժողովրդականք . . .	1,840
» զինուորականք . . .	2,460
Բնիկ քրիստոնեայք Բորդու գալ- ցիք և Հայք	11,500
Երբայցիք	800
Մահմետականք	28,070
Հնդիկք	103,800
Փարսիք	13,150
<hr/>	
	161,550

Ըստ աշխարհամարին որ եղև 'ի 1852 ա. մին, ժողովրդեան թիւն էր 644, 405. մինչ- ղև 1864 տարւոյն՝ էր 816,562: Այս մեծ տարբերութեան պատճառն է որ Ամե- րիկայի պատերազմին ժամանակ 'ի Պոմ- պէյ մեծ գործունէութիւն մը բացուելով, Հնդկաստանի ամեն տեղէն բազմութիւն մը բազմախնդրաց և գործաւորաց թափե- ցաւ հոն՝ 'ի խնդիր բազդի և աշխատու- թեան. ուստի և այն սակաւ ամբ մեծ բա- րեբազուութիւն ու ճոխութիւն բերին 'ի քա- ղաքն: Բայց ապա ամերիկեան պատերազ- մին լինելովը ու գործոց նուազելովը, մի- սանգամ՝ և կաւորք ցաւուեցան և ցրուեցան: Մականն և այնպէս ջայտօր Պոմպէյ բազմա- մարդ է քան ղկալկադա և ղ Մարտաս, և նաև բրիտանական կայսրութեան երկրորդ բազմամարդ քաղաքը կը համարուի:

Սըր 1816 թուոյն ազգահամարին նայե- լով՝ Հայք իսկ իրենց թափուք քրիստոնեայ ժողովրդեան նշանաւոր մաս մը կը կազ- մէին: Ընդհակառակն այսօրուան օրս այն- պէս նուազած են որ մասնաւոր իւրաքանչ- իւր մը որ տակ չեն իյնար: Յորչափ որ վա- ճառականութիւնը իրենց ձեռքն էր ճոխ ու բազմաթիւ էին. բայց իբր Անզղիացիք բազ- մանալով վաճառականութիւնը իրենց ձեռ- քը գրաւեցին, Հայք բռնադատեցան տե-

ղի տալ և ուրիշ տեղուանք գաղթել 'ի խըն- ղիր բազդի: Եւ այսպէս այսօրուան օրս հայիկ թէ քանի մը Հայ ընտանիք կան 'ի Պոմպէյ, որոց անհատից համագումար թի-ւը երեսուհի չի հասնիր:

Փոքր կեկեղեցի մի ունին, նուիրեալ Պետ- րոս առաքելոյն, զոր իրենց հարց բարեպաշ- տութիւնը և ազգասիրութեան նախան- ճը կանգնեց բն. որպէս զի հետի 'ի հայ- բնեաց՝ չմոռանան իրենց ազգութիւնը և հայրենեաց ծէսն և արարողութիւնն: Եւ որովհետև գաղթեալքն 'ի Պոմպէյ, շինողք եկեղեցւոյն, էին 'ի ժողովրդոց նոր Չու- ղայի, առաջնորդական իրաւասութիւնը կը վերաբերի Ամենափրկչի վանուց առաջնոր- ղին. որոց է իրաւունք միշտ անուանել տեղւոյս հովիւը: Արդի միճակաւոր քա- հանայն էր Տէր Յոհաննէս Մարկոսեան. որ ճշնագրեաց կեանք մը կը վարէր, միշտ անմեկին իւր անմիտօր բնակարանէն: Ե- կեղեցւոյն կից կան երկու տունք խանութ- ներով հանգերձ, որոց մին՝ անզարդ սե- նեակ մը, կը ծառայէ Տէր Հօրը իրր բնա- կարան, իսկ միւսը՝ խանութներով հան- գերձ, 'ի վարձու տուեալ է. և եկամու- տը կը ծառայէ իրր թոշակ քահանայի:

Որովհետև այն ոմանք Հայք, որ մեա- ցեալ են ղևա ևս, իւրեանց լեզուն մոռա- ցեր են, և անփոյթ իւրեանց ազգային ծի- սից՝ չեն յաճախեր եկեղեցական պաշտա- մանց, 'ի բայց առեալ տարւոյն մէկ կամ երկու առթիւ, բնական է որ առաջնորդ քահանայն իսկ առանձնակեաց կեանք մը վարելու բռնադատի: Սակայն այս վիճակա-ւոր քահանայից զսէն իսկ եռամեայ է. ի- բրեք տարի մէկ մը այլ ոմն կու գայ իւր տե- ղը, և ինքն ազատ է իւր հայրենիքը դառ- նալու:

Կան նմանապէս քանի մի քրիստոնեաց Հնդիկք, Տէր Յոհաննիսին առաջնորդու- թեան ներքև, որ ըստ ասելոյ Պ. Քորոս Խահակեանի, որ այն ատեն 'ի Պոմպէյ գտնուելով արարողութեանց կատարման նախանձայնոց էր, աւելի ջերմուանոց են քան զորուն Հայս: Սորա ևս և հայերէն լի- զուի փոքր տեղեկութիւն ունին, և 'ի սոսա գլխաւորն է Խաչիկ մականուանեալ ոմն, եկեղեցոյն այսպատար, և 'ի կանանց Սա- նաւ՝ ոմն և այլ երեք սյրի կանայք:

Ամեն կիւրակէ կանուի յառաւօտուն ան- ցաւորք կեկեղեցւոյն դրան մօտէն քերելով՝ ներսը խորանին վառած ճրագները կը

նյմորեն, միանգամայն և սողմոսիրգութեան ձայնը կը լսեն: Քաշտնայն իւր մէկ տիրացու ձախակողմն ունենալով՝ անհրաժեշտ ժամակարգութիւնը կը կատարէ. սակայն խորհուրդ միայն քանի մը անգամ տարին կը մատուցանէ: Եկեղեցին միշտ թափոր է, և միայն այն մէկ քանի Հնդիկք, զորս յիշեցինք, երբևիմ կրբիմ կը տեսնուին: Փոքր մը ևս և այս եկեղեցին պիտի իսպառ լուէ. և ըստ ասեկոյ Տէր Բրահմնու, գուցէ տասը տարիէն այլ ևս հարկ չըլլայ քահանայ մի գոհնլ այն կողմերն ուր իւր պաշտօնն գրիթէ անօգուտ է: Որովհետև այն ոմանք՝ ի Հայոց որ դեռ ևս կը մնան, ոչ միայն լեզուներն կորուսած են, այլ և ազգայնութեան հոգի իսկ չունին:

Եկեղեցւոյն ներքը ամենեկն անգարդ է: Խորանը որ ըստ հայկական արարողութեան կանգնած է, պատկեր մը ունի՝ որ Տեսառն մերոյ վերջին ընթրիքը կը ներկայացնէ. և է չափաւոր արհեստիւ շինած պատկեր: Անշանոցն երկու կողմէ երկու մթին խորշեր կան. մին կը ծառայէ իբր զանգակատուն. միւսը իբր աւանդատուն: Եկեղեցին ամենեկն ճորտութիւն չունի և ոչ իսկ վայելուէ հանդերձեղէն: Ճապոցն և աւետարան, որ միշտ սեղանին վրայ կը գտնուին, վննետիկ տպագրուած են:

Խորանին ոտքը հետեւեալ արձանագրութիւնը կը կարդացուի.

« Կառուցաւ սուրբ եկեղեցիս յանուն սրբազան սուսքիւրյն Պետրոսի, ՚ի հայրապետութեան Տեսառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, արդեամբք Համատանցի Պարոն Յակոբին, ՚ի յիշատակ ծնողացն իւրոց, Հօրն՝ Պարոն Պետրոսին և մօրն՝ Չունազան իսթութիւն: Հիմնարկութեամբ սրբոյ պթոսոյն Էլմիհամնի նուիրակ Յակոբոս արքեպիսկոպոսին. — Յամի Տեսառն ՌՉՂԶ և յամսնանն սեպտեմբերի Լ և Թր. ՅժԻ »:

Իսկ աւանդատուն դրան վրայ կայ հետեւեալ արձանագիրը.

« Նորոգեցաւ արտաքին կողմունքն սրբոյ եկեղեցւոյս հանդերձ շինուածովքն՝ արդեամբք Աղա Յակոբ Յարութիւն Թաղեանց, ՚ի յիշատակ մօրն Թամար ազնիւ տիկնոջն և քեռն Աննա օրիորդին՝ ՚ի Քրիստոս հանգուցելոց. ձեռամբ նուիրակ Յակոբոս արքեպիսկոպոսին. — Յամի Տեսառն 1801 Լ. Դամ 3:

Այսպէս այս եկեղեցւոյս ալ, զոր հայկական բարեպաշտութիւնը կանգնեւ է, նոյն վերջ կը սպանան՝ ինչ որ ունեցան այլ Հայք գաղթականութեանց կանգնած վանատեղիք ու եկեղեցիք: Արդէն իսկ ՚ի Պոմպէյ՝ Հայու անունը հարկ երբեք կը լըսուի. և միայն խոնարհ փողոցի մը պատին վրայ Armenian Lane անունը դեռ ևս արձանագրեալ կը մնայ. նչանք թէ ոյն փողոցը ամօք յառաջ Հայոց բաղմութիւնը կը բնակէր: Փողոց խոնարհ, մթին, նեղ և անպահոյճ, ուսկից հաղիւ երբեք կը տեսնես որ Հնդիկ մը անցնի: Այսպէս անհնար տացեալ Հայք իրենց անոյնն նշան՝ միայն անուն մի կը թողուն. և չիք տարակոյս թէ օր մը երբ քաղաքը նոր շինութիւններով զարգարուի ու նորոգուի, տեղին կերպարանափոխ ըլլալով, նոյն փողոցին անունն ու հետքն ալ նոր շինուածոց հիման տակ թաղուին:

Պոմպէյի միւս բնակիչք տեսակ տեսակ ազգութիւններէ կը բաղկանան, անանկ որ՝ հիբսն, աշխարհիս վրայ չկայ ուրիշ տեղ մը ուր տեսնուին այնքան մարդոց զանազան ցեղեր, ազգք որ կրօններ ինչպէս հոս ՚ի Պոմպէյ: Էլ այս ամենայն ժողովուրդք, թէպէտ մերձակայ նահանգներէն գալով հոս կը ժողովին, քայց և այնպէս թէ կերպարանօք թէ սովորութեամբք, և թէ այլ ամենայն նշանք՝ զլիտովին կը զանազանին մէկմէկէ: Հոս ՚ի Պոմպէյ ամեն քայլ առնելու դքքը կը դիմաւորեն Հնդիկք, Պանիանք, Մահարաշտր, Մահեստականք, Աֆրիկանք, Պարսիկք, Արաբացիք, Տանիկք, Մալայացիք, Հապէչք, Հրեայք, Փարսիք կամ նախնի Պարսիկք, գաղթականք, և Ռորդուգալիք: Էլ հուսկ ուրեմն իբր աւսոնց ամենուն լրտմն կու գան զանազան գութիւնք Եւրոպիոյ, յորս յայտնապէս կը գերազանցէ Անգլիացիք:

Պուստայի հետեւոցք, Ճէյքք, Պրահմիք, և Պաղեսայք կը բաղկացնեն ժողովրդեան մաս մը, որոնք կը կորնը հարգելու կենդանեաց միւ ուսից. ասոնք ընդհանուր ժողովրդեան հարիւրին ու թը կը բաղկացնեն: Ասոնց ամենուն կրօնական սկզբունքներն պուտականաց կը ծմանին: Պատկերներ կը սլաշտեն և կը հարատան Հոգիփոխութեան. անոր համար ալ ոչ երբեք կենդանի մը կը սպաննեն: Իրենք զիրենք բողոքովին վաճառականութեան տուած են, ուստի և անքառ Հարստութիւն կը հրաւրեն: Իրենց տաճարները բազմաթիւ են և մեծամասն, ոսկեով, գոհարներով և արձաններով զարդարած:

Ազգապատ մականունանալ Հնգիկերն Պոմպէյի ընդհանուր ժողովրդեան երեք Հինգերորդքն կը բազկացնեն, և ըստ իրենց կրօնական սկզբանց երկու կը բաժնուին. մէկ մասը երկրպագութիւն կը մատուցանէ Վիշնու կամ պահպանիչ զից, միւսը Շիվա կամ սապկանիչ զից, որք Հնգիկային երկրակ զից երկրորդ և երրորդ գիք են: Շիվայի հետևողք իրենց ճակատը հորիզոնական դժերով կը գործանեն, մինչդեռ Վիշնուի հետևողք ուղղահայեաց գժեր կը գրծեն: Եւ այսնչանները հարկէ որ ամեն Հընդիկ ամեն առաւու գրոյմէ անհրաժեշտ իր ճակտին վրայ, որպէս զի միւս զից շնորհքին մէջ գտնուի: Լուզմի է Վիշնու զից կիցը, որով Հնգիկք մեծ յարգութիւն կը մատուցանեն: Պագեայք իրենց քուրմերը կը համարին 'ի զից սերեալ, անոր համար ալ մեծապէս կը յարգեն զիրենք, Բայց ասկէ այս Հնգիկք կը պաշտեն զԿուսիտարի, որ է փղազլուի զիք: Շիվային անձնապէս պաշտօն չեն մատուցաներ. հասպ իր ջերմեռանդք զխաւորապէս իւր Քալի կնիանը երկրպագութիւն ու պաշտօն կը մատուցանեն:

Պրահմիններէն և ետք բնիկ Հնգկաց մէջն կարեւորագոյն դասն են Պանիանք: Ասոնց համար կը զուրցնեն թէ անյազատ բար միայն յաճատիութեան ու դանձ ժողովելու հետամուտ են. և թէպէտ անհուն դանձ ունենան, հանգերձ այսու փոքր գրամ մը ձեռք բերելու համար ամենայն միջոց կը բանեցնեն, կան շատք որ երկու կամ երեք միլիոն առօրի տէր են. և սակայն եթէ կէս ուսուրի շահ մըն ալ տեսնան քաղաքին մէկ ծայրէն միւս ծայրը ոտքով վաղելու անփոյթ չեն ըլլար: Ի Սուրազ խօսք մը կայ որ կ'ըսէ, թէ երեք Հրեայ պէտք են մէկ Չինացի մը ջինեղու, երեք Չինացի ալ մէկ Պանիան մը: Որովհետև իրենք զիրենք բոլորովին վաճառականութեան տուած են՝ Հնգկատառնի ամեն զին կը ճանապարհորդեն. կան որ միշտ վաճառականութեան հետամուտ երկու երեք տարի իրենց ընտանիքէն հետու կը մնան: Այս ժողովուրդը, որոց շատք ձէյնք են, մեծապէս կը յարգեն կենդանեաց կեանքը. անանկ որ ինչ և իցէ շնչին որք մըն ալ սպաննելէն կը զգուշանան. և անտմար բան չէ 'ի Պոմպէյ տեսնել այսպիսիներէն որ միջիւնները սնուցանելու համար ճաւրան ու պատեղուր վրայ շաքար կը ցաննեն. թող այն հարեարուոր ազատ աղանձիններն, որոց կերպ, կուրը իրենք կը հոգան, և բազմաթիւ անկեանոցներ, ուր ինչպէս առանձին գլխով ըրիկք, ծերացած, տնայտանցած, հիւանդ,

պակասուոր և անտէր կենդանիք կը ժողովեն ու կը խնամեն:

Մարվարիք կը համարին իբր Պանիանց մէկ տեսակ մը, որոնք միջին Հնգկատան են կու գան: Ասոնք սեղանաւոր ու փոխապաւք են. անանկ որ Պոմպէյի ժողովրդեան մեծ մաս մը միշտ ասոնց պարտապան են:

Սալ քաղաքին ստորնագոյն և աւելի բազմաթիւ մասը կը կոչուի Քուլի, որ են ձկնորսք կամ գործաւորք, և որք կրնան իբր կղզոյս բուն ընկիք համարիլ: Ասոնց բազմաթիւք ամեն օր քաղաքիս ամեն զին կը տեսնուին, մանաւանդ այն կողմերը ուր կը գտնուի բազմաթիւ գործարանք: Իրենց բազմութեամբ և աղանգի հանդերձներով քաղաքին խորելի երևոյթ մը կը տուաւորեն:

Մահրադայք ուրիշ դաս մը կը կազմեն ժողովրդեան, ոք կը համարին իբր հնարագէտ, խելացի, արիասիրտ և գործունեայ: Ասոնք բաց 'ի Հնգկային զից խմբէն՝ ունին նաև իրենց առանձին ժողովրդական աստուածներն և դէւերն. իրենց կրօնական գագաթաց մէջ եռանդնայից՝ ուխտատեղիները յաճախել շատ կը սիրեն: Բայց վաճառականութեան ամենեւին տաղանդ չունին. ինչ կան որ ինքզինքնին խանութպանութեան կամ առևտրոյ տան: Քանի որ դեռ թէզգիացիք չէին տիրած տեղւոյս, ասոնք էին որ իրենք զիրենք կու տային գինուորութեան, քաղաքագիտութեան, հովուութեան և երկրագործութեան: Բայց հիմա իրենց կրօնքը բոլոր են ու օրէնպիտու: Իրենց և գրագրութիւնը. իսկ իրենց մէջն աւարիք՝ ուխտապետք ու կառավարք կ'ըլլան:

Մահմէտականք՝ որք ժողովրդեան մէկ հինգերորդը կը կազմեն, իրենց կրօնական սկզբանցը համեմատ՝ երկու մեծ խումբ բաժնուած են, Սունիք և Շիայք: Առաջինք կը համարին ուղղափառ մահմէտականք, որ Մահմետէն Ետք Խալիֆայից պատմական յաջորդութիւնը կ'ընդունին, Ալլաի պէրով: Սմարով և Դամասկոսի Խալիֆաներով: մինչդեռ երկրորդներն Ալիին կը հետևին, և Հասան ու Հիւսէյն անոր որդուցը: Շիայք աւելի բազմաթիւ են 'ի Պոմպէյ. որոց կը վերաբերին և Պոթայք, որ են ամեն տեսակ նիւթի աստանդական վաճառականք, և 'ի Հնգիկս չկայ տուն որ իրենք ներկայացած չըլլան: Ասոնց համար կը զուրցուի որ թէ կէտ և մահմէտականք են, սակայն սովորութեամբ, կերպարանք ու տաղանդով Հրէից կը նմանին: Սունիք կը բաղկոտանան յԱրաբացոց, 'ի Տաճկաց և 'ի

Հնդիկ մահմէտականոց կոնկանի: Ստոնց թիւն բստ եղանակին կ'աճի ու կը նուազի. որովհետեւ Պոմպէյ գլխաւոր նաւահան- գրիստ ու ժողովրդատեղի կը համարի Մէքքէ գնացող ուխտաւորաց:

Այս ամենայն ժողովրդոց մէջէն Փարսիք աւելի սակաւաթիւ են. սակայն աւելի զոր- ծունեաց են, և ցեղական աւելորդապաշտ խարուսթիւններ չունենալով՝ աւելի ալ ազատամիտ: Եւրոպացի գաղթականաց և գլխաւորապէս Անգլիացոց աւելի մերձա- կաց Հնչոնեա յաջողի են անգլիական լե- զուհի ընտելանալ. անոր համար ալ բոլոր ժողովրդեան մէջէն ամենէն քաղաքակիրթ ու յառաջագէժ են: Իրենց պատմութիւ- նը յայտնի է: Խօթներորդ դարուն երբ մահ- մէտականք տիրեցին Պարսկաստանի, փո- չրը մաս մը կրակապատկոյ, որոնք դժկա- մակ էին իրենց հայրենական կրօնը թողլու, հայրենիքնին թողին և տալին իրենք գիրկնք կամաւոր քարտանաց: Կախ և առաջ ա- պամիւնեցան յՕրմուզէ Պարսկական Եոցը- ուր կը զուրգուի թէ նաւալինութեան ար- հեստը սորվիցան, որ և յետոյ իրենց մե- ծապէս օգտուէտ եղաւ: Քանի մը տարի ետքը այն տեղին ալ թողլով գաղթեցին 'ի ծովագերս Հնդկաց, 'ի Տիւս, յափուսն Քաղիվարի: Սակայն հոս յաջողութիւն չգտնելով՝ փոխադրուեցան 'ի Սանճան որ 'ի կողերաց, ուր ճատու Ռամա Հնդիկ իշ- խանը գիրկնք մեծ սերով ընդունելով, թոյլ տուաւ որ իւրենաց պաշտաման նուիրա- կան հուրը վառեն: Հոս հետզհետէ քաղմա- նալով սկսան կողերացի որչա զլխաւոր քաղաքները ցրուիլ, այն աշխարհին բնակ- չաց հետ ամուսնութեամբ կապուիլ: 'ի մար արկանելով անոնց լեզուն ու սովորութիւն ները, Բայց իրենց արտաքոյ կարգի ցեղա- կան յաջողութիւնը կարծես այն ատեն սկսած է, երբ Եւրոպացիք սկիզբն ըրին Հնդկաստանի կողմերը նաւարկել: Փար- սիք չունենալով բնիաց նախապաշարմունք- ները օտարաց գէժ, իբր թարգման ու միջ- նորդ ծառայեցին բնիկ Հնդկաց ու Եւրո- պացոց մէջ: Բայց աւելի իրկնք գիրկնք մօտ բանեցին Անգլիացոց, որով և սկսան զգալի կերպով օգտուիլ ու մեծ ճոխու- թեան տէր ըլլալ: Իբր Պոմպէյ կողին Անգ- ղիական ձեռքը տնցաւ: Միայն մէկ Փարսի մը կար հոն. սակայն երբ սկսաւ քաղաքը էական տեղ մը ըլլալ, Փարսիք ամեն զիէն և գլխաւորաբար Սուրազէն սկսան հոն գիւնլ: մանաւանդ անտեք որ նաւալինու- թեան հետամուտ էին: Այնուհետեւ սկսան իրենք գիրկնք վաճառականութեան սպալ, և այնպէս յառաջագիմեցին ու նշանաւոր

եղան, որ Պոմպէյի վաճառականութեան մեծ մասը իրենց ձեռքն անցաւ և շեռակն այնպէս յառաջագէժ՝ միճակի մէջ կը շա- րունահին: Այտնց նշանաւոր մարդիկնրէն մէկն եղաւ Ղէմսէճի Ղիճիպոյ ոմն, որ իւր յարեգործական գործերովը արժանացաւ քանի մի տարի յառաջ վարչութիւնն ազ- նուականի տնօրոգոս տնամալու: և ոյլ ոմն Գուսաւսի Ղիճանկեր անունով՝ նոյնպիսի արդևանցը համար սասկտ անուանեցաւ: Փարսիք բազմաճնունդ են, անոր համար ալ իրենց թիւը հրթրալով կը շատնայ: Այս ժողովրդեանս ստորին դասերը հմուտ խա- նութպան են ու ճարտար մեքինագործ: Եւ զլխաւորապէս ատաղձագործութեան արուեստին մէջ իրենց ճարտարութիւնը կը գերազանցէ: Նշանաւոր են ասոնց ձե- ապգործ տուփերն ու կերպ կերպ հեռա- քըրրական առարկաներն որ ամեն ճանա- պարհորդք իբր տեղոյն յիշատակ իրենց տունը կ'աւելին կը տանին:

Պոմպէյն քրիստոնէք մեծագոյն մասը կազմող Հնդկաբորդուգայցիք են. ոչք սե- րեալք են 'ի նախնի Եւրոպացոցոց, որք բը- նակիլով 'ի Հնդիկս՝ ամուսնացած ընդ բը- նիկս երկրին: Իրենց հագուստը եւրոպա- կան ձևով է. իսկ զլխալինին երկայն գլա- նածև. ոտքերինն գրեթէ առհասարակ բո- պիկ: Թո՛ւի թէ ոչ գործունեայ և ոչ յա- ռաջագէժ՝ ժողովուրդ մի է, և Եւրոպացոց իբր գարգիւր, խոհակեր ու գերձակ կը ծա- ասցէ:

Հրեայք որ կը բնակին 'ի Պոմպէյ՝ զլխա- ւորապէս եկած են 'ի Միջագետաց: Ստոնց մէջէն գլխաւոր ընտանիքն է Սասուն ա- նուանեցան, որ մեծ վաճառականութեան տուն մը ըլլալով՝ մեծ ճոխութեան ալ տէր է: Այս ընտանիքէս Ապէրտ Սասուն ա- նունով մէկը իւր բարեգործութեանց հա- մար 1871ին՝ վարչութիւնէն սպաւտ ա- նուանեցաւ:

Արգ բոլոր այս այլ և այլ ժողովուրդք՝ որ մի և նոյն քաղքին մէջ կը բնակին, որ մի և նոյն օդը կը ծծեն, որ իրարու գրա- ցի ըլլալով՝ մէկմէկու հետ բարեհամուծ թեամբ ըլլալու են, իրենց ցեղական նո- խապաւարմանցը, կրօնական սկզբանց ու բաժանմանցը պատճառաւ՝ զիրար մահա- չափ կ'ատեն: Եւ թիւրուս եթէ վրանին զօ- րաւոր ու բարեկարգ ձեռք մը չհսկէք՝ խըս- ուովութիւնը, սուրն ու՝ կրակը անպակաս ըլլար մէջերնէն: Ի 1872 ամին Պոմպէյի կառավարիչը մահմետականէ մը զարմուե- լով՝ սպաննուեցաւ: Այս դէպքէս քիչ ետ- քը հանդիպեցաւ Սունիներուն Մօհուրում՝

տծնախմբութիւնը, որ զվարչութիւնը մեծ վասխի և զգուշութեան մէջ ձգեց՝ սպառնուցնել խառնակութիւններէ: Երկու կողմի հակառակորդ մահմէտականաց մէջ՝ մեծ ատելութիւն մը կար, և Շիայք այս կառավարչի սպանութիւնը աւիթ կ'ուզէին առնուլ իրենց ատելութիւնը 'ի գործ դնելու: Խմբովին ստիկանութեան երթալով ըսին. « Ատնք են այն մարդիկն որ ձեր փոխարքայն սպանեցին. վայրկեան մը աչքերնիդ գոցեցէք, ու մենք ատոնց արիւնը մեր արիւնդ կը խմենք, կեցած տեղերին մը ջրով կը լուանք: » Այս բանն բաւական է միայն որ ցուցնէ թէ ինչ աստիճան ատելութիւն կայ այս երկու մահմէտական բաժանմանց մէջ: Նոյն հանդիսին առթով ամենաւնիւ միջոց 'ի վար արկին թէ՛նամութեամբ իրարու հանդիպելու. բայց ստիկանութիւնն այնպէս իւր զգուշութիւնները բազմացուց՝ որ նոյն օրուան վտանգը թեթև անցաւ, միայն մէկ քանի հոգուոյ գլուխը պատռելով ու երկու հարիւր հոգուոյ չափ բանտարկելով:

Արդ ինչպէս այս երկու բաժանմանց մէջ ատելութիւնը վառ է, նոյնպէս է նաև միւս ցեղերու ժողովրդոց մէջ: Ի 1874 Մահմետականաց ու Փարսից մէջ ծագեցաւ ատելութեան կռիւր: Արովհետև Մահմետականաց գերիզմանոցը Փարսից գլխաւոր տաճարին միճ է, Փարսիք՝ Մահմետականաց մեծ բազմութիւն մը տեսնելով որ դազաղ մի մը նստէն կ'երթային, վախցան չըլլայ թէ իրենց տաճարին վրայ յարձկնելու զի տաւորութիւն ունենան. այսու երկիւղի յուզեալսկսան Մահմետականաց վրայ քարեր արձակել: Այս գործէս մեծ շփոթութիւն մը ծագեց. Մահմետականք կատաղած՝

վազեցին Փարսից վրայ, անոնց շատ մը տաճար կործանեցին, և շատ մը մարդ աւսպանեցին:

Այսպէս հզօր են կիրք և բաժանմունք այս բազմամարդ քաղաքիս ժողովրդոց մէջ. բայց միանգամայն այս անպատահութեան մեծ նպատէ է անգղիական վարչութեան, որ գրեթէ առանց զինուորի և առանց հրացանի՝ եօթը հարիւր հազար մարդ կը կառավարէ անվտանգ: Նաև այս ստոյգ է որ ժողովուրդը հրկնապէս կը շահի Անգղիոյ արհարպետութեամբ. վասն զի եթէ Անգղիացիք քաղուին ու երկիրը անտէրունչ մնայ, ժողովուրդը իսկոյն սուր առած ինքզինքը պիտի ջարդէ. և ասկէ կը հետևի որ անհրաժեշտ կարևոր է օտար կառավարութեան մը պաշտպանութիւնը:

Բայց եթէ օր մը գայ որ քաղաքականութեամբ այս ամենայն ժողովուրդք իրարու միտքը հասկնան և մէկմէկու ըսեն՝ ամենքս եղբարք ենք, ամենքս մի և նոյն Հայրենեաց ծնունդ, մի և նոյն օրը կը ծծենք, նոյն շահը նոյն օգուտը կը վայելենք. թող տաճարը մեր կրօնական զգացումն ընդունի, բայց մեր քաղաքական կենաց չընդդէմանայ, չհակառակի. մեր հայրենական սէրը հաւասարապէս ըլլայ. այն օրը, կ'ըսեմ, որ Նոյիկը կարենայ այս խորհրդածութիւններն ընել ու յայտնել, Անգղիացոյն և օտարին ուրիշ բան ընելու պիտի չմնայ եթէ ոչ իւր գլխարկը գլուխը դնել և իւր նաւերը ապահիլ. շատ է՝ որ անոնց մէջ նետուելու ժամանակ բաւէ: Սակայն առ այժմ վախ չկայ. զար պէտք է գուցէ որ եւրոպական քաղաքականութիւնը Հնդկին մորթը թափանցէ:

Էր շարունակուի:

Հ. ՅԱՌՎԱՐՍ Վ. ԻՍԻԱԿՅԱՆՍ

Թ Ռ Ձ Ն Ի Կ

Հաւն Ատուածոյ բնաւ չըզբիւս,
 Ոչ մշտապանջ հոգք և վաստակ,
 Եւ բազմահոգ ոչ յօրինէ
 Բզբունիկ իւր ամբարտապակ:
 Զերկայն գիշերն երջիլէ չըզին.
 Մագե արև բոտորագիւ,
 Հաւն Ատուածոյ լքսէ ձայնին,
 Յտանէ ճշիւայ 'ի բիւր գեղգէզ:

Յետ գարնայնոյն զըւարթագին
 Գընայ ամառըն տապակէզ.
 Մէգ, մառախուղ, աւուրք դիճին
 Բնգ աշնայնոյն գառնան առ մեզ:
 Զանձոյթն պատէ զագջ մարդկային.
 Հաւըն՝ յաշխարհ 'ի հէռաստան
 Յայնկոյս ծովու, 'ի կողմն Զերին
 Իճնայ՝ մինչև ջըգարձ գարնան:

ՓՈՒՇԳՄ

